

TOMASZ MAJTCZAK
BOŻENA SIERADZKA-BAZIUR
DOROTA MIKA

O ZAPOŻYCZENIACH TURKIJSKICH W JĘZYKU POLSKIM

1.

Badania nad ludami Wschodu, w tym także nad ich kontaktami językowymi z polszczyzną, mają w naszym kraju długą tradycję. Zapoczątkowały je, podobnie jak w Europie Zachodniej, badania hebraistyczne, umożliwiające prowadzenie studiów Pisma Świętego, na Akademii Krakowskiej obecne od XVI w.¹ Jednak, jak pisała H. Willman-Grabowska:

Dr TOMASZ MAJTCZAK – językoznawca-orientalista (turkolog, japonista), Instytut Orientalistyki, Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego; adres do korespondencji: Instytut Języka Polskiego PAN, al. A. Mickiewicza 31, 31-120 Kraków; e-mail: tomasz.majtczak@uj.edu.pl

Dr hab. BOŻENA SIERADZKA-BAZIUR, prof. IJP PAN – językoznawca-polonista, kierownik Pracowni Semantyki Historycznej w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie; adres do korespondencji: Instytut Języka Polskiego PAN, al. A. Mickiewicza 31, 31-120 Kraków; e-mail: sieradzka4@gmail.com

Mgr DOROTA MIKA językoznawca-polonista, Instytut Języka Polskiego PAN w Krakowie; adres do korespondencji: Instytut Języka Polskiego PAN, al. A. Mickiewicza 31, 31-120 Kraków; e-mail: d.wygas@op.pl

¹ W 1520 r. Jerzy Liban z Legnicy wprowadził wykłady z języka hebrajskiego na Akademii Krakowskiej; w 1534 r. została wydana w Krakowie pierwsza gramatyka języka hebrajskiego Jana von den Campen, a w 1548 r. ukazała się gramatyka hebrajska Franciszka Stankara. Por. J. R e y c h m a n, *Śląska i pomorska orientalistyka XVI-XVIII w.*, w: *Szkice z dziejów polskiej orientalistyki*, red. S. Strelcyn, Warszawa 1957, s. 52-53.

Wschodem dla dawnej Polski była tatarszczyzna i turecczczyzna. Wynikało to z naszych warunków geograficznych i politycznych, stało się też podłożem dla przyszłych studiów orientalistycznych w tym kierunku².

W roku 1818 powołano Katedrę Języków Wschodnich UJ, którą objął W. Münich – wykładano tam m.in. język hebrajski, chaldejski, syryjski, arabski, turecki i perski. So lat później (w 1919 r.) T. Kowalski – prekursor polskich badań orientalistycznych – objął Katedrę Filologii Orientalnej UJ, prowadząc wykłady z filologii arabskiej, tureckiej i perskiej³. Orientalistyka warszawska rozwinęła się dzięki wysiłkom S. Schayera, czego efektem było utworzenie w 1932 r. Instytutu Orientalistycznego na Uniwersytecie Warszawskim. W jego skład weszły katedry egiptologii, filologii indyjskiej, sinologii i turkologii⁴.

Poważne badania naukowe nad związkami językowymi polszczyzny i Orientu rozpoczęły się więc dopiero w wieku XIX, a rozwinęły w wieku XX i wciąż są prowadzone. Wśród sztandarowych nazwisk polskiej orientalistyki związanych z tym zagadnieniem warto wymienić wspomnianego już T. Kowalskiego (języki turkijskie⁵, irańskie i arabski), A. Zajączkowskiego (języki turkijskie⁶), J. Reychmana (języki turkijskie⁷, ormiański), S. Stachowskiego (języki turkijskie⁸), W. Kotańskiego (język japoński⁹), M. Stachowskiego (ogół tzw. języków ąłtajskich¹⁰). O związkach polszczyzny z językami orien-

² H. Willman-Grabowska, *Indianistyka w Polsce i studia jej pokrewne*, w: *Szkice z dziejów...*, s. 237.

³ W. Zajączkowski, *Z dziejów orientalistyki w Uniwersytecie Jagiellońskim*, w: *Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego. Historia katedr*, red. W. Taszycki i A. Zaręba, Kraków 1964, s. 374-378.

⁴ Por. A. Zajączkowski, *Stanisław Schayer jako organizator orientalistyki warszawskiej*, w: *Szkice z dziejów...*, s. 46.

⁵ Zob. T. Kowalski, *W sprawie zapożyczeń tureckich w języku polskim*, w: *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski*, II, Kraków 1928, s. 347-353. W celu ujednoczenia terminologii stosowanej w tym artykule konsekwentnie stosujemy określenie *turkijski* w stosunku do języków określanych dawniej jako *tureckie*.

⁶ Zob. A. Zajączkowski, *Studia orientalistyczne z dziejów słownictwa polskiego*, Wrocław 1953.

⁷ Zob. np. J. Reychman, *Zapożyczenia tureckie w polskiej gwarze łódzkiej*, „*Język Polski*” 45(1965), s. 154-163.

⁸ S. Stachowski, *Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim*, Kraków 2007. Tamże, na stronach VIII-XVII, przedstawiona została *Historia badań turcyzmów polskich* wraz z omówieniem dawniejszych i nowszych prac z tego zakresu.

⁹ W. Kotański, *Japońskie wyrazy w języku polskim*, „*Język Polski*” 27(1947), s. 161-166.

¹⁰ Wiele artykułów szczegółowych, ostatnio: M. Stachowski, *Jak się ma jasiek do Jaśka, a zośka do Zośki?*, „*LingVaria*” 12(2011), s. 103-110.

talnymi pisali również slawiści i poloniści, m.in. A. Brückner¹¹, J. Reczek¹², B. Walczak¹³, M. Borejszo¹⁴, J. Kulwicka-Kamińska¹⁵, B. Sieradzka-Baziur¹⁶.

Obecnie zainteresowanie językami orientalnymi wzrasta, o czym świadczy fakt, iż w polskich ośrodkach uniwersyteckich naucza się takich języków, jak np.:

- języki indoeuropejskie (hindi, ormiański, perski, sanskryt, urdu)
- języki semito-chamickie (arabski, hausa, hebrajski)
- języki tzw. altajskie: turkijskie (baszkirski, czuwaski, dołgański, karaczajsko-bałkarski, tatarski, turecki, tuwiński), mongolski, koreański, japoński
- języki chińsko-tybetańskie (chiński)
- języki drawidyjskie (tamiński)¹⁷.

Niniejszy artykuł jest przykładem, postulowanej przez obie strony, współpracy orientalistów z polonistami¹⁸. Jego celem jest próba usystematyzowania pojęć niezbędnych do prowadzenia badań nad zapożyczeniami turkijskimi w poszczególnych okresach rozwoju polszczyzny. Opis niektórych związków języka polskiego z językami turkijskimi pozwala na przybliżenie dotychczasowych ustaleń naukowych oraz przedstawienie dalszych perspektyw badawczych.

W tym miejscu należałoby wyjaśnić, jak rozumiemy pojawiający się już w tytule artykułu termin *języki turkijskie* w odróżnieniu od określenia *tureckie*.

¹¹ A. Brückner, *Początki i rozwój języka polskiego*, Warszawa 1974, s. 414-418.

¹² J. Reczek, *Polono-Turcica I*, w: *Opuscula Polono-Slavica. Munera linguistica Stanislao Urbańczyk dedicata*, Wrocław [i in.] 1979, s. 297-304.

¹³ B. Walczak, *Kontakty polszczyzny z językami niesłowiańskimi*, w: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 527-539.

¹⁴ M. Borejszo, *Wpływy orientalne w staropolskim słownictwie odzieżowym*, „Studia Polonistyczne” 18/19(1990-1991), s. 65-88.

¹⁵ J. Kulwicka-Kamińska, *Orientalizmy doby staropolskiej – adaptacja do języka polskiego*, „Acta UNC – Językoznawstwo” 58(2003), s. 103-134.

¹⁶ B. Sieradzka-Baziur, *Zapożyczenia japońskie w języku polskim – wprowadzenie*, w: *Spotkania polonistyk trzech krajów – Chiny, Korea, Japonia – rocznik 2009: międzynarodowa konferencja akademicka w Tokio*, red. T. Sekiguchi, Tokio 2009, s. 159-166.

¹⁷ Por. E. Siemienienc-Gołaś, *Badania nad językami orientalnymi w Polsce – teraźniejszość i perspektywy*, w: *Językoznawstwo w Polsce. Stan i perspektywy*, red. S. Gajda, Opole, 2003, s. 108; A. F. Majewicz, *Języki świata i ich klasyfikowanie*, Warszawa 1989.

¹⁸ O badaniu języków wschodnich pisał m.in. T. Kowalski (*W sprawie zapożyczeń tureckich...*, s. 348): „Ponieważ taki zespół wiadomości jest u jednego badacza prawie nieosiągalny, przeto zadanie opracowania wschodnich zapożyczeń językowych w polszczyźnie domaga się koniecznie współpracy dwóch specjalistów [...]”. Potrzebę wspólnych badań postulował również A. Zajączkowski (*Studia orientalistyczne...*, s. 45): „Sprawa opracowania zapożyczeń wschodnich w języku polskim [...] pomimo licznych prób pozostaje nadal otwarta i czeka właściwie na całkowite rozwiązanie, które w dobrej formie może przyjść tylko jako rezultat współpracy polonistów z orientalistami”.

W badaniach polonistycznych jest to pewne *novum*, gdyż językoznawcy mówią najczęściej o językach oraz wpływach tureckich – nie zaś turkijskich¹⁹. W języku polskim przymiotnika *turecki* używa się od dawna zarówno w odniesieniu do oficjalnego języka Republiki Tureckiej, jak i całej rodziny językowej, do której on należy. Powoduje to niepożądane dwuznaczności i niejasności, jakie można porównać do sytuacji, w której tej samej nazwy używałoby się na określenie języka polskiego i grupy słowiańskiej czy też języka niemieckiego i grupy germańskiej. Ponieważ forma *turecki* jako nazwa języka używanego dziś w Turcji jest już zbyt mocno w polszczyźnie zakorzeniona, proponowano w przeszłości stosowanie innych przymiotników na określenie rodziny językowej, z których żaden się jednak powszechnie nie przyjął – były to określenia typu: *t(i)urko-tatarski*, *turecko-tatarski*, *t(i)ur(k)ski*²⁰. Mniej więcej na przełomie lat 80. i 90. XX wieku w polskiej turkologii pojawia się zaproponowane przez H. Jankowskiego określenie *turkijski*²¹, utworzone od etnonimu *Turek* w sposób analogiczny do przymiotników takich jak *baskijski* (od *Bask*) czy *kurdyjski* (od *Kurd*). Systematycznie umacnia się ono w polskich badaniach orientalistycznych²², wobec czego przyjmujemy tę propozycję terminologiczną, licząc na jej dalsze rozpowszechnienie się w językoznawstwie polskim. W niniejszym artykule zatem przymiotnik *turecki* określa konsekwentnie jeden tylko język – ten, którym mówi się współcześnie w Republice Tureckiej – i odpowiada angielskiemu *Turkish* czy rosyjskiemu *мусульманский*. Określenie *turkijski* zaś tyczy się dowolnego języka lub języków tej dużej rodziny (w tym tureckiego), używanych obecnie lub w przeszłości na rozległych obszarach Azji oraz Europy Wschodniej, co odpowiada zastosowaniu angielskiego *Turkic* i rosyjskiego *тюркские*.

2.

Kontakty naszych przodków z ludami Bliskiego i Dalekiego Wschodu zaowocowały wzbogaceniem polskiej leksyki o wpływy orientalne. Interesująco rysuje się zagadnienie związków języka polskiego z językami turkijskimi. Z uwagi na fakt, iż o wpływach turkijskich możemy mówić od okresu prasło-

¹⁹ Por. R e c z e k, *Polono-Turcica I*, s. 297; M. B o r e j s z o, *O kilku orientalizmach w staropolskim słownictwie odzieżowym*, w: *Dwór mający w sobie osoby i mózgi rozmaite*, red. B. Sienkiewicz i B. Judkowiak, Poznań 1991, s. 98; W a l c z a k, *Kontakty polszczyzny...*, s. 531-532.

²⁰ Por. Z. K e m p f, *Termin języki tureckie jest niewygodny*, „Język Polski” 59(1979), s. 295-300 (dopisek Jana Safarewicza).

²¹ H. J a n k o w s k i, *Gramatyka języka krymskotatarskiego*, Poznań 1992, s. 1.

²² Por. S t a c h o w s k i, *Jak się ma jasiek do Jaśka...*, s. 104-105.

wiańskiego aż do współczesności, wyróżnić można tu wiele warstw chronologicznych, co postaramy się poniżej zilustrować kilkoma wybranymi przykładami. Najpierw jednak usystematyzujemy stosowaną w niniejszym artykule terminologię turkologiczną, czemu posłuży krótki przegląd chronologiczny języków turkijskich, tych mianowicie zaświadczonych w stopniu co najmniej dostatecznym²³ (w nawiasach, po znaku =, ujmujemy ważniejsze warianty nazewnictwa stosowane w literaturze przedmiotu; przegląd ten opiera się przede wszystkim na publikacjach: „Türk dilleri”²⁴, „The Turkic languages”²⁵ oraz „Philologiae Turcicae fundamenta I”²⁶, „Philologiae Turcicae fundamenta II”²⁷ – nieco odmienne rozwiązania znaleźć można np. w pracach E. Tryjarskiego²⁸ i A. F. Majewicza²⁹).

1. Okres praturkijski (= praturecki), przedpiśmienny, może być jedynie rekonstruowany.

2. Okres staroturkijski (= staroturecki), VII-XII/XIII w., obejmuje:

a) trzy bardzo bliskie sobie dialekty: orchońsko-jenisejski, staroujgurski i karachanidzki, których rola w turkologii jest podobna do roli staro-cerkiewno-słowiańskiego w slawistyce,

b) protobułgarski naddunajski (zaświadczony bardzo fragmentarycznie), który trzeba zdecydowanie uznać za odrębny od powyższych dialektów język.

3. W okresie średnioturkijskim, XIII-XVI/XVII w., zaświadczone są następujące języki:

²³ Pomijamy przy tym część języków współczesnych, które dla naszego tematu mają znikome znaczenie (zastępujemy ich pełną listę przykładowymi reprezentantami wraz ze skrótem: „i in.”).

²⁴ T. Tekin, M. Ölmöz, *Türk dilleri*, İstanbul 1999.

²⁵ *The Turkic languages*, red. L. Johnson, É. Á. Csató, London–New York 1998.

²⁶ *Philologiae Turcicae fundamenta*, I, red. J. Deny et al., Wiesbaden 1959.

²⁷ *Philologiae Turcicae fundamenta*, II, red. L. Bazin et al., Wiesbaden 1964.

²⁸ E. Tryjarski, *In confinibus Turcarum. Szkice turkologiczne*, Warszawa 1995.

²⁹ Majewicz, *Języki świata...* Cenna skądinąd książka A. F. Majewicza zawiera propozycję klasyfikacji przedstawioną pierwotnie przez N. A. Baskakowa, która się jednak w turkologii nie przyjęła powszechnie, m.in. ze względu na swą nadmierną komplikację. Warto tu także przytoczyć odnośne słowa Tryjarskiego (*In confinibus Turcarum...*, s. 110): „należy przestrzec przed dziwaczną terminologią zastosowaną przez autora tej [= Majewicza] książki do języków tureckich, zwłaszcza na s. 48-52”. Takie osobliwe nazewnictwo to po części (ale nie w całości) wina samego Baskakowa, któremu ponadto K. H. Menges zarzucił, iż jego klasyfikacja „ma zalety pewnej oryginalności w swym podejściu teoretycznym, ale jest błędna i myląca, jeśli chodzi o stwierdzenia faktów” („has the merit of some originality in its theoretical approach, but is erroneous and misleading in its factual statements”). *Philologiae Turcicae fundamenta*, I, s. 5. Ta sama propozycja Baskakowa leżała zapewne u podstaw klasyfikacji zamieszczonej w książce W. Maciejewskiego *Świat języków (Wielka encyklopedia geografii świata)*, t. XIV, Poznań 1999, s. 282-283).

a) staroosmański (wraz z seldżuckim = staroanatolijski); XIII-XV w., kontynuowany przez średnioosmański (XVI-XVIII w.), nowoosmański (XIX w.) i wreszcie współczesny turecki³⁰,

b) średniokipczacki (= kipczacki = kumański = połowiecki), obejmujący m.in. trzy stosunkowo dobrze poświadczone dialekty: komański (= kumański), mameluckokipczacki i ormiańskokipczacki,

c) chorezmijski (= złotoordyński = złotoordowy),

d) czagatajski (= dżagatajski = starouzbecki).

Zupełnie odrębną linię rozwojową kontynuuje natomiast protobułgarski nadwołżański.

4. Okres nowoturkijski, XVI/XVII-XIX w., to stadium, w którym rozwijają się nadal dawne języki piśmienne (osmański; czagatajski z wieloma odmianami terytorialnymi), ale pojawiają się także – bardzo zróżnicowane ilościowo – materiały dotyczące poszczególnych języków współcześnie wyróżnianych, choć brak jeszcze charakterystycznej dla wieku XX standaryzacji wielu z nich³¹.

5. Języki okresu współczesnego, XX-XXI w., klasyfikuje się następująco:

a) czuwaski (jedyne żywy przedstawiciel grupy bułgarskiej),

b) chaladż (?),

c) jakucki i dołgański,

d) grupa południowosyberyjska (= północna = północno-wschodnia): chakaski, tuwiński i in.,

e) grupa karłucka (= ujugurska = wschodnia = południowo-wschodnia): uzbecki, ujugurski (= nowoujugurski) i in.,

f) grupa kipczacka (= zachodnia = północno-zachodnia): tatarski, baszkirski, kazachski (= kazaski), kirgiski, krymskotatarski, karaimski, karaczajskobałkarski i in.,

g) grupa oguzyjska (= południowa = południowo-zachodnia): turecki (= osmański = anatolijskoturecki = turecki Turcji), azerski (= azerbejdżański), turkmeński i in.

Okres praturkijski, poprzedzający najstarsze zabytki pisane, najtrudniej poddaje się badaniom lingwistycznym i wszelkie wnioski wyciągać należy tu nader ostrożnie. W tym okresie możemy mówić zapewne o niezbyt licznych

³⁰ Chodzi tu o jeden język, którego starsze etapy rozwojowe nazywa się *osmańskimi* (staroosmański, średnioosmański, nowoosmański), a stadium współczesne – *tureckim*. Stąd i dla określenia wszystkich okresów rozwojowych tego języka używa się często przymiotnika *osmańsko-turecki*.

³¹ L. Johanson (*The Turkic languages*, s. 86) określa ten okres jako „etap przygotowawczy formowania się języków współczesnych” („a preparatory stage of the formation of the modern languages”).

zapożyczeniach do prasłowiańszczyzny, za których przykład niech posłuży leksem *topór* (psł. **toporъ*) zapożyczony z irańskiego być może właśnie za pośrednictwem turkijskim³². Za inne najstarsze zapożyczenia uważa się m.in. wyrazy *byk*, *koza*, *tłumacz*, *towar*³³, choć co najmniej dla dwu pierwszych istnieją – chyba bardziej prawdopodobne – etymologie rodzime³⁴.

Z języka protobułgarskiego (okres staroturkijski) z kolei dotarły do języków słowiańskich epoki przedpiśmiennej (w tym i prapolskiego) przypuszczalnie takie leksemy turkijskie, jak np. *chorągiew* czy *warkocz*³⁵.

W staropolszczyźnie (do końca XV w.) pojawiają się kolejne zapożyczenia z języków okresu średnioturkijskiego, zarówno bezpośrednie, jak i pośrednie³⁶. Za pośrednictwem staroruskim przedostają się leksemy turkijskie, których źródłem jest język „tatarski”, czyli jakiś dialekt średniokipczacki (być może komański), takie jak np. *bulawa*³⁷. Kilka dalszych wyrazów przejętych do staropolszczyzny z ukraińskiego, a tam będących zapożyczeniami z języków turkijskich, wymienia w swym artykule S. Urbańczyk³⁸. Są wśród nich np. *bachmat* ‘koń tatarski’, *badawija* ‘koń arabski’, *basatyk* ‘rodzaj bicia’, *jarmułka*, *kaftan* i in. Bezpośrednio³⁹ ze staroosmańszczyzny, tj. przodka współczesnego języka tureckiego, dostały się do języka staropolskiego takie wyrazy, jak *altembas* ‘tkanina jedwabna przetykana złotą nitką’, *atlas*, *basza*, *bazar*, *karbusz* (późniejszy *arbuz*), *sułtan* i in.⁴⁰

³² Por. S t a c h o w s k i, *Słownik historyczny turczyzmów...*, s. V.

³³ Por. tamże, s. V-VII.

³⁴ Por. W. B o r y ś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.

³⁵ Por. S t a c h o w s k i, *Słownik historyczny turczyzmów...*, s. VII.

³⁶ Słuszność prowadzenia badań nad zapożyczeniami orientalnymi z uwzględnieniem czasu i drogi zapożyczonego wyrazu akcentował m.in. A. Zajączkowski. Jak zauważył: „Najważniejszym postulatem metodologicznym przy badaniach zapożyczeń orientalnych jest potrzeba a nawet konieczność uwzględniania współczynnika c z a s u i m i e j s c a. Innymi słowy: należy obok c h r o n o l o g i i odróżniać także d r o g ę, którą dana pożyczka dostała się do języka polskiego”. Z a j ą c z k o w s k i, *Studia orientalistyczne...*, s. 24.

³⁷ Por. S t a c h o w s k i, *Słownik historyczny turczyzmów...*, s. VII.

³⁸ S. U r b a ń c z y k, *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego*, w: t e n ż e, *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968, s. 301.

³⁹ M. Stachowski (*Jak się ma jasiak do Jaśka...*, s. 104-105) pisze: „[...] język osmańsko-turecki [...] bywał też bezpośrednim źródłem leksyki dla języka polskiego, tj. w odróżnieniu od danych tatarskich nie wymagał pośrednictwa ukraińskiego”.

⁴⁰ S. S t a c h o w s k i, *Osmanisch-türkische und tatarische Lehnwörter im Polnischen und ihre Bedeutung für die türkische Wortgeschichte*, w: *Laut- und Wortgeschichte der Türk-sprachen*, red. B. Kellner-Heinkele i M. Stachowski, Wiesbaden 1995, s. 155-171.

W okresie średniopolskim (XVI-XVIII w.) zapożyczono takie leksemy turkijskie, jak np. *dzida*, *filiżanka*, *sarnapa* ‘żyrafa’ czy *taśma*⁴¹, a w okresie nowopolskim pojawia się m.in. *kaban* ‘wieprz’⁴².

W odniesieniu do języka polskiego termin *turcyzm* można zatem odnieść do słów pochodzących wyłącznie z języka osmańsko-tureckiego bądź też do wyrazów z któregoś z języków turkijskich, przy czym w rachubę wchodzi tu praktycznie wyłącznie języki grup zamieszkujących tereny na wschód i południowy wschód od Polski⁴³, czyli dialekty średniokipczackie i kontynuujące je języki grupy kipczackiej. Autorzy tego artykułu opowiadają się za tym drugim, tj. szerszym rozumieniem tego terminu, a wobec tego *turcyzm* to w niniejszym artykule polski wyraz wykazujący związki z jakimkolwiek językiem turkijskim.

Dla zobrazowania tematu warto nadmienić, iż *Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim* S. Stachowskiego zawiera około tysiąc dwieście artykułów hasłowych (nie licząc form derywowanych). Są w nich przedstawione leksemy pochodzenia osmańsko-tureckiego i tatarskiego głównie z XIV-XVIII w. Z kolei *Uniwersalny słownik języka polskiego PWN*⁴⁴ podaje informacje o pochodzeniu tureckim czy też turkijskim ok. dziewięćdziesięciu wyrazów funkcjonujących obecnie w języku polskim. Stosowane są tam następujące kwalifikatory: *turecki*, *osmańsko-turecki*, *osmański*, *turecko-tatarski*, *północnoturecki*, *wschodnioturecki*, których użycie nie koresponduje jednak z wiedzą turkologiczną dotyczącą klasyfikacji języków turkijskich.

Ponieważ wiele ze wspomnianych, a jeszcze więcej spośród niewymienionych wyrazów dotarło do polszczyzny drogami, których ustalenie nastęrcza wielkich trudności, trzeba tu także wspomnieć o szczególnym rodzaju turcyzmów, a mianowicie zapożyczeniach, gdy języki turkijskie stanowią jedynie

⁴¹ Por. S t a c h o w s k i, *Słownik historyczny turcyzmów...*

⁴² Por. tamże, s. 177, 342.

⁴³ Te grupy turkijskie zwane są często – nader nieprecyzyjnie, a niekiedy wręcz myląco – Tatarami, a ich język po prostu tatarskim, co jednak zaakceptować można jedynie w odniesieniu do okresu nowoturkijskiego i współczesnego (tj. od XVII w.), ale w wypadku zapożyczeń wcześniejszych lepiej mówić ogólnie o dialektach średniokipczackich jako ich źródle. O wieloznaczności i niejasności terminu *Tatarzy* oraz o problemach związanych z bardziej szczegółowym określeniem ich języka, a w zasadzie: języków, pisze obszernie Cz. Łapicz (*Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń 1986 – rozdział 2, zwłaszcza s. 16-39). Warto dodać, że w *Wykazie dawnych i współczesnych ludów tureckich*, cytowanym za N. A. Basakowem, a zamieszczonym w książce E. Tryjarskiego *In confinibus Turcarum...* (s. 81-88), *Tatarzy* – z różnymi określeniami dodatkowymi i w różnych znaczeniach – zajmują półtorej strony.

⁴⁴ Warszawa (CD) 2005. Dalej – USJP.

ogniwo w dłuższym czy krótszym łańcuchu wędrówki danego wyrazu. Może to być ogniwo pierwsze (chodzi wówczas o rodzimy wyraz turkijski), ostatnie (zapożyczenie bezpośrednio z któregoś języka turkijskiego do polszczyzny) bądź środkowe (wyraz zapożyczony do turecczyny, stamtąd do jakiegoś innego języka, a z niego do polszczyzny). Jako przykłady takich „wyrazów wędrównych” można podać m.in. *dywan*: polski ← turecki ← arabski ← perski⁴⁵; *chałat*: polski ← rosyjski lub ukraiński ← turecki ← arabski⁴⁶; *filiżanka*: polski ← rumuński ← turecki ← arabski ← perski ← grecki⁴⁷; *buhaj*: polski ← ukraiński ← osmański⁴⁸. Zjawisko to, wcale nierzadkie, doczekało się nawet niemieckiego określenia *Wanderwort*⁴⁹.

Stanowisko opozycyjne wobec badania dróg wyrazów zapożyczonych zajął B. Walczak, który uznał taki sposób prowadzenia dociekań naukowych za wprowadzający niejednokrotnie w błąd. Postulował on ograniczenie czynności badawczych do aktu zapożyczenia danego leksemu. Jak zauważył językoznawca:

Jak dla wyrazów rodzimych akt słowotwórczy jest aktem ich narodzin w języku, tak dla wyrazów zapożyczonych aktem ich narodzin w języku (zapożyczającym) jest akt zapożyczenia⁵⁰.

Turcyzm byłby tu rozumiany zatem jako wyraz zapożyczony bezpośrednio z języka tureckiego (lub innego turkijskiego) do polszczyzny. Takie ujęcie stoi jednak w sprzeczności z polonistyczną praktyką językoznawczą, o czym łatwo się przekonać, przeglądając podstawowe opracowania dotyczące tego tematu. Kilka turcyzmów podała H. Rybicka w swojej książce *Losy wyrazów obcych w języku polskim*, a są to: *buława, buzdygan, czekan, dzida, jatagan, kindżał, ki-*

⁴⁵ W. P. Turek, *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*, Kraków 2001, s. 179.

⁴⁶ Por. tamże, s. 161-162.

⁴⁷ Por. tamże, s. 198.

⁴⁸ Por. S t a c h o w s k i, *Osmanisch-türkische und tatarische Lehnwörter im Polnischen...*, s. 162.

⁴⁹ Przypominają się tu słowa W. Szymborskiej (*Lektury nadobowiązkowe*, Warszawa 1973, s. 47 – u niej odniesione do bajek): „Da się ustalić, skąd przyszły, trudniej określić, skąd pochodzą. Jeśli przyszły np. z Włoch, to we Włoszech przetrwały jako spadek po Rzymie, a do Rzymu trafiły z Grecji, a do Grecji z Persji, a do Persji z Indii, dajmy na to. Im dalej wstecz, tym bardziej początku nie widać”.

⁵⁰ B. W a l c z a k, *Słownictwo obcego pochodzenia na warsztacie badacza: problem granic („głębokości”) opisu genetycznego*, w: *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, red. H. Popowska-Taborska, Warszawa 1997, s. 274.

*ścień, koncerz, nadzieak*⁵¹, ale część z nich na pewno nie dostała się do polszczyzny bezpośrednio (np. *buława* – por. wyżej). Z kolei M. Witaszek-Samborska, powołując się na listy frekwencyjne odnoszące się do współczesnego języka polskiego, wymienia czterdzieści osiem zapożyczeń tureckich w polszczyźnie, w tym także derywaty powstałe już na gruncie języka polskiego, por. *atlas, atlasowy, buława, chałat, chałwa, chan/han, derwisz, dywan, dywanik, dywanowy, haracz, imam, imamita, islam, kabaczek, klub-kawiarnia* (hybryda angielsko-turecka), *klubokawiarnia* (hybryda angielsko-turecka), *kawa, kawiarenka, kawiarnia, kawiarniany, kawka* (homonim turko-tatarsko-polski), *kawowy, kefir, kiecka, kilim, kobierzec, kotara, makatka, meczet, okotarzenie, pajda, papuść, papuga, papużka, pasza* (homonim turko-tatarsko-polski), *sorbet, sultan, tapczan, torba, torbacz, torbiel, toreбка, tytoniowy, tytoń, ulan, ułański, wezyr*⁵². B. Walczak wymienia dziewiętnaście leksemów (z XVI-XVIII w.), które uznaje za bezpośrednie turczyzmy, a są to: *atlas, buława, chałat, chałwa, chan, dywan, haracz, kabaczek, kawa, kefir, kilim, kobierzec, kotara, makata, papuść, papuga, torba, tytoń, wezyr*⁵³. Współczesne badania pokazują wszakże, iż nie wszystkie z wymienionych tu leksemów można określać mianem zapożyczeń bezpośrednich (choćby *chałat* – por. wyżej). Co więcej, w niektórych przypadkach można nawet w ogóle zakwestionować pochodzenie turkijskie wyrazu. Za przykład może posłużyć leksem *papuga*, który zgodnie z badaniami W. Turka nie wykazuje związków z językami turkijskimi (polski ← średnio-wysoko-niemiecki ← starofrancuski ← arabski)⁵⁴.

3.

Z przeglądu opracowań dotyczących wyrazów polskich wykazujących związki z językami turkijskimi wynika, że tworzą one bogaty zbiór, obejmujący ponad 1000 leksemów obecnych w polszczyźnie na przestrzeni całej jego historii. Mowa tu o takich wyrazach, które przedostały się do naszego języka pośrednio i bezpośrednio z języków turkijskich oraz o formach od nich derywowanych. Niewykluczone, że dalsza ekscerpja tekstów mogłaby ten zasób wyrazowy poszerzyć. Perspektywy badawcze dotyczące tej tematyki wiążą się

⁵¹ Warszawa 1976, s. 23.

⁵² *Wyrazy obcego pochodzenia we współczesnej polszczyźnie: na podstawie słowników frekwencyjnych*, Poznań 1992, s. 52.

⁵³ Zob. W a l c z a k, *Kontakty polszczyzny z językami niesłowiańskimi*, s. 532.

⁵⁴ *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*, s. 335.

przede wszystkim z koniecznością wyselekcjonowania zapożyczeń turkijskich w poszczególnych okresach rozwoju polszczyzny – w dobie staropolskiej, średniopolskiej, nowopolskiej oraz powojennej i najnowszej.

Badając kontakty polszczyzny z językami turkijskimi, warto pamiętać o paru kwestiach związanych z funkcjonowaniem wyrazów wykazujących z nimi związki w okresie staropolskim (do końca XV w.). Wśród publikacji językoznawczych omawiających zagadnienie wpływów obcych na najdawniejszy język polski znajdują się opracowania zapożyczeń z języka łacińskiego, greckiego, niemieckiego, czeskiego, ukraińskiego⁵⁵, ale – jak dotąd – nie powstały całościowe prace omawiające wpływ języków orientalnych na słownictwo najstarszej doby rozwoju naszego języka. Zapożyczeniami orientalnymi w staropolszczyźnie zajmował się co prawda A. Zajączkowski, jednak okres ten w jego rozumieniu dalece wykraczał poza ramy XV w. Przykładem może być tu artykuł Zajączkowskiego dotyczący staropolskiej nazwy żyrافی – *sarnapa*⁵⁶, w którym omawia tę funkcjonującą w XVI-XVII w. nazwę, czy też jego tekst dotyczący staropolskiego *talizmanu*⁵⁷, w którym okres ten rozumiany jest równie szeroko.

Duże zasługi dla badań nad wpływem języków turkijskich na język polski położył S. Stachowski, wspomniany już twórca *Słownika historycznego tureczmów w języku polskim*. Autor zrealizował zamiar zebrania jak największego zasobu tureckich i tatarskich elementów leksykalnych, poświadczonych głównie w polskich tekstach od XIV do XVIII wieku. Źródłem jego słownika stał się między innymi *Słownik staropolski*⁵⁸. Stachowski zgromadził ok. pięćdziesięciu wyrazów mających związek z językami turkijskim, a odnotowanych do końca XV w. Są to: *altembas, arbuz, ataman, atlas, atlasowy, bachmat, badawija, basalyk, basza, bułatowy, jarmułka, kaftan, kaleta, kałanny, kałaństwo, kamcha, kamcharz, kamchowy, kamesznik, karabela, kielbasa, kielbodziej, kindzał, kobierz, kobierzec, kobos, kofter, kofterowy, mohorycz, mohorycznik, opończa, orda, ordyniec, orkisz, rostruchan, serpan, serpanek, sultan, tafta,*

⁵⁵ D. Moszyńska, *Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie*, Wrocław 1975; L. Moszyński, *Geografia niektórych zapożyczeń niemieckich w staropolszczyźnie*, Poznań 1954; J. Reczek, *Bohemizmy leksykalne w języku polskim do końca XV w. Wybrane zagadnienia*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968; S. Urbańczyk, *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego*, w: *tenże, Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968, s. 295-304.

⁵⁶ *Studia orientalistyczne...*, s. 72-77.

⁵⁷ Tamże, s. 78-86.

⁵⁸ *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I-XI, Wrocław-Kraków 1953-2002 – dalej SStp.

tafciany, tatarczy, tatarczany, tatarka, tatarski, po tatarsku, tebinki (w SStp. tybinki), turecki.

*

Badając wpływy turkijskie na system leksykalny polszczyzny, nierzadko trzeba się zadowolić stwierdzeniami ogólnymi lub przytoczeniem kilku alternatywnych rozwiązań (bardzo pouczające w tym względzie jest pobieżne nawet porównanie prac różnych językoznawców). To także zadanie badawcze na przyszłość – niemało tu już co prawda zrobiono, ale ogrom pracy wciąż pozostaje do wykonania. Rozważania dotyczące niektórych związków polszczyzny z językami turkijskimi pokazują, że problem ich adaptacji fonetycznej, graficznej, gramatycznej i semantycznej zasługuje w równej mierze na uwagę turkologów i polonistów. Przyszłe badania oparte na obszernym materiale pozwolą wykryć prawidłowości dotyczące przyswajania wyrazów turkijskich przez polski system językowy.

WYKAZ TURCYZMÓW WYSTĘPUJĄCYCH W ARTYKULE

altembas, arbuz, ataman, atlas, atlasowy, bachmat, badawija, basałyk, basza, bazar, bułatowy, buława, buzdygan, byk, chalat, chałwa, chan/han, chorągiew, czekan, derwisz, dywan, dywanik, dywanowy, dzida, filiżanka, haracz, imam, imamita, islam, jarmulka, jatagan, kabaczek, kaban, kaftan, kaleta, kałanny, kalaństwo, kamcha, kamcharz, kamchowy, kamesznik, karabela, karbusz, kawa, kawiarenka, kawiarnia, kawiarniany, kawka, kawowy, kefir, kiecka, kielbasa, kielbodziej, kilim, kindżał, kiścień, klub-kawiarnia, klubokawiarnia, kobierz, kobierzec, kobos, kofter, kofterowy, koncerz, kotara, koza, makata, makatka, meczet, mohyrycz, mohyrycznik, nadzieak, okotarzenie, opończa, orda, ordyniec, orkisz, pajda, papuś, pasza, roztruchan, safandula, sarnapa, serpan, serpanek, sorbet, sultan, tafciany, tafta, talizman, tapczan, taśma, tatarczany, tatarczy, tatarka, tatarski (po tatarsku), tebinki (w SStp. tybinki), tłumacz, topór, torba, torbacz, torbiel, torebka, towar, turecki, tytoniowy, tytoń, ułan, ułański, warkocz, wezyr.

BIBLIOGRAFIA

- Borejszo M.: Wpływy orientalne w staropolskim słownictwie odzieżowym, „Studia Polonistyczne” 18/19(1990-1991), s. 65-88.
- Borejszo M.: O kilku orientalizmach w staropolskim słownictwie odzieżowym, w: *Dwór mający w sobie osoby i mózgi rozmaite*, red. B. Sienkiewicz, B. Judkowiak, Poznań: Wydawnictwo Nakom 1991, s. 95-103.

- Boryś W.: Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2005.
- Brückner A.: Początki i rozwój języka polskiego, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1974.
- Janowski H.: Gramatyka języka krymskotatarskiego, Poznań: Wydawnictwo UAM 1992.
- Kempf Z.: Termin *języki tureckie* jest niewygodny, „Język Polski” 59(1979), s. 295-300 [dopisek Jana Safarewicza].
- Kotański W.: Japońskie wyrazy w języku polskim, „Język Polski” 27(1947), s. 161-166.
- Kowalski T.: W sprawie zapożyczeń tureckich w języku polskim, w: *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski*, II, Kraków: Gebethner i Wolff 1928, s. 347-353.
- Kulwicka-Kamińska J.: Orientalizmy doby staropolskiej – adaptacja do języka polskiego, „Acta UNC – Językoznawstwo” 58(2003), s. 103-134.
- Łapicz Cz.: *Kitab Tatarów litewsko-polskich* (Paleografia. Grafia. Język), Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika 1986.
- Maciejewski W.: Świat języków, Poznań: Wydawnictwo Kurpisz 1999, Wielka encyklopedia geografii świata, t. XIV.
- Majewicz A. F.: Języki świata i ich klasyfikowanie, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1989.
- Moszyńska D.: Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1975.
- Moszyński L.: Geografia niektórych zapożyczeń niemieckich w staropolszczyźnie, Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1954.
- Philologiae Turcicae fundamenta, I, red. J. Deny et al., Wiesbaden: Franz Steiner 1959.
- Philologiae Turcicae fundamenta, II, red. L. Bazin et al., Wiesbaden: Franz Steiner 1964.
- Reczek J.: Bohemizmy leksykalne w języku polskim do końca XV w. Wybrane zagadnienia, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1968.
- Reczek J.: Polono-Turcica I, w: *Opuscula Polono-Slavica. Munera linguistica Stanislaw Urbańczyk dedicata*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1979, s. 297-304.
- Reychman J.: Śląska i pomorska orientalistyka XVI-XVIII w., w: *Szkice z dziejów polskiej orientalistyki*, red. S. Strelcyn, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1957, s. 51-67.
- Reychman J.: Zapożyczenia tureckie w polskiej gwarze złodziejskiej, „Język Polski” 45(1965), s. 154-163.
- Rybicka H.: Losy wyrazów obcych w języku polskim, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1976.
- Siemieniec-Gołaś E.: Badania nad językami orientalnymi w Polsce – teraźniejszość i perspektywy, w: *Językoznawstwo w Polsce. Stan i perspektywy*, red. S. Gajda, Opole: Polska Akademia Nauk – Komitet Językoznawstwa, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej 2003, s. 104-110.
- Sieradzka-Baziur B.: Zapożyczenia japońskie w języku polskim – wprowadzenie, w: *Spotkania polonistyk trzech krajów – Chiny, Korea, Japonia – rocznik 2009: międzynarodowa konferencja akademicka w Tokio, Tokyo University of Foreign Studies*, red. T. Sekiguchi, Tokio 2009, s. 159-166.
- Słownik staropolski, red. S. Urbańczyk, t. I-XI, Wrocław–Kraków 1953-2002 [SSStp].
- Stachowski M.: Jak się ma *jasiek* do *Jaśka*, a *zośka* do *Zośki*?, „LingVaria” 12(2011), s. 103-110.

- Stachowski S.: Osmanisch-türkische und tatarische Lehnwörter im Polnischen und ihre Bedeutung für die türkische Wortgeschichte, w: *Laut- und Wortgeschichte der Türkischen Sprachen*, red. B. Kellner-Heinkele i M. Stachowski, Wiesbaden: Harrassowitz 1995, s. 155-171.
- Stachowski S.: Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim, Kraków: Księgarnia Akademicka 2007.
- Tekin T., Ölmez M.: Türk dilleri: Giriş, İstanbul: Simurg 1999.
- The Turkic languages, red. L. Johanson, É. Á. Csató, London–New York: Routledge 1998.
- Tryjarski E.: In confinibus Turcarum. Szkice turkologiczne, Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN 1995.
- Turek W. P.: Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie, Kraków: Universitas 2001.
- Uniwersalny słownik języka polskiego PWN, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa (CD) 2005 [USJP].
- Urbańczyk S.: Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego, w: tenże, *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1968, s. 295-304.
- Walczak B.: Słownictwo obcego pochodzenia na warsztacie badacza: problem granic („głębokości”) opisu genetycznego, w: *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, red. H. Popowska-Taborska, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy 1997, s. 269-280.
- Walczak B.: Kontakty polszczyzny z językami niesłowiańskimi, w: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2001, s. 527-539.
- Willman-Grabowska H.: Indianistyka w Polsce i studia jej pokrewne, w: *Szkice z dziejów polskiej orientalistyki*, red. S. Strelcyn, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1957, s. 237-250.
- Witaszek-Samborska M.: Wyrazy obcego pochodzenia we współczesnej polszczyźnie: na podstawie słowników frekwencyjnych, Poznań: Wydawnictwo Nakom 1992.
- Zajączkowski A.: Studia orientalistyczne z dziejów słownictwa polskiego, Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe 1953.
- Zajączkowski A.: Stanisław Schayer jako organizator orientalistyki warszawskiej, w: *Szkice z dziejów polskiej orientalistyki*, red. S. Strelcyn, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1957, s. 43-50.
- Zajączkowski W.: Z dziejów orientalistyki w Uniwersytecie Jagiellońskim, w: *Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego. Historia katedr*, red. W. Taszycki i A. Zaręba, Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1964, s. 367-381, Wydawnictwa Jubileuszowe UJ, IX.

THE TURKIC LOAN-WORDS IN POLISH

Summary

The article presents a brief history of linguistic contacts between Polish and oriental languages, mainly the Turkic ones. The authors have created a word corpus containing about 1000 Polish lexemes having a connection with the Turkic languages. This list contains direct and indirect borrowings, and derivatives of these loans. The paper also includes an alphabetical index of the Turkic loan-words that have been discussed in it.

Słowa kluczowe: kontakty językowe, język polski, języki turkijskie, język turecki, turcyzm.

Key words: language contacts, Polish language, Turkic languages, Turkish language, Turkic borrowings.